

Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları

Movement of Scholars to the Mamluk Region and the Range of Scholarly Institutions in Mamluk Cairo

Muhammet Enes Midilli¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Muhammet Enes Midilli (Arş. Gör.), İstanbul
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
E-posta: enesmidilli@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0145-3987

Başvuru/Submitted: 10.01.2020
Revizyon Talebi/Revision Requested:
09.02.2020
Son Revizyon/Last Revision Received:
17.02.2020
Kabul/Accepted: 27.02.2020

Atıf/Citation: Midilli, Muhammet Enes. Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 10/1, (Mart 2020): 389-412.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2020.672905>

Öz

VII. (XIII.) yüzyılın başlarından itibaren Mısır-Şam bölgesinin doğusunda ve batısında bulunan bölgelerde yaşanan istikrarsızlıklar ve Memlûkler'in Mısır-Şam bölgesini dış tehditlere karşı savunarak güvenli bir alan haline getirmesi ulemânın buraya yönelmesinin temel sebeplerinden biri olmuştur. Memlûkler, hâkim oldukları bölgede sağladıkları güven ve istikrarını yanı sıra Kahire, Dimaşk, Halep ve Kudüs gibi şehirlerde inşa ettirdikleri çok sayıda ilim kurumu ve ulemâya sundukları geniş imkânlar ile bu şehirlerin İslâm dünyasının en önemli ilim merkezleri haline gelmesini sağlamışlardır. Doğudan ve batıdan çok sayıda âlimin yöneldiği Mısır ve Şam şehirlerinde oluşan zengin ve kozmopolit ilmi ortam, İslâmî ilimlerin hemen her sahasında çok sayıda eser telif edilmesinin yanında yeni ve ansiklopedik telif türlerinin ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır. Bu çalışmada Memlûkler döneminde ulemânın Mısır-Şam bölgesine yönelmesine etki eden sebepler ve bu konuyla ilgili modern literatürde ortaya konulan görüşler değerlendirilmektedir. Çalışmada ayrıca Memlûkler'in siyasi ve kültürel merkezi olan Kahire'de bulunan ilim kurumlarında birbiriyle irtibatlı üç temel eğilimin ortaya çıktığı öne sürülmüştür. Birincisi, medrese ve caminin mimari formları ve kurumsal işlevleri bakımından birbiriyle yakınlaşması, ikincisi, cami, medrese, hankâh, bîmâristan ve türbe gibi birden fazla kurumun işlevini bir araya getiren ilim kurumlarının ortaya çıkışı ve son olarak dört fıkıh mezhebine göre dersler başta olmak üzere tefsir, hadis, nahiv, kıraat ve tıp gibi çeşitli ilimlere dair dersleri bir araya getirerek ulemâya çok sayıda mansıb sunan ilim kurumlarının teşekkülüdür.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, Kahire, ulema, medrese, mansıb

ABSTRACT

From the hijri 7th century onwards, instabilities seen to the east and west of the Egyptian-Syrian region and Mamluks' effort in making this region a secure area by defending it against external threats constitutes one of the principle motivations for scholars to move there. In addition to promoting safety and stability in the region they ruled, Mamluks made the cities like

Cairo, Damascus, Aleppo, and Jerusalem prominent learning centers in the Islamicate world by constructing a great number of scholarly institutions and providing facilities for scholars. The influx of scholars from the east and west constituted the cosmopolitan scholarly milieu in the cities of Egypt and Syria, and, thanks to that, numerous works in almost all branches of Islamic sciences were produced, and new encyclopedic genres came to light. This article deals with the motivations behind the movement of scholars to the Egyptian-Syrian region in the Mamluk period and evaluates remarks in modern scholarship on this issue. Moreover, the article proposes that three interrelated tendencies came into view at the scholarly institutions of Cairo which was the political and cultural center of the Mamluks. These tendencies are: first; the harmonization of madrasa and mosque in terms of their architectural forms and institutional functions; second; the emergence of scholarly institutions that combined the functions of institutions such as mosque, madrasa, hanqâh, bîmâristân, and mausoleum; and lastly; the formation of scholarly institutions, that offered a lot of stipendiary positions (mansibs) to ulama by providing lessons for four Sunni schools of law together with lessons for tafsîr, hadîth, nahw, qirâ'â, and medicine.

Keywords: Mamluks, Cairo, ulama, madrasa, mansib

EXTENDED ABSTRACT

Mamluks held a distinguished status in Islamic history by virtue of putting an end to the Crusader threat in the Egyptian-Syrian region and to the Mongol invasion, which had destroyed the eastern Islamicate world. First the Mongol invasion, then Timur's expeditions wreaked havoc in the eastern Islamicate world and caused the movement of a great number of scholars to the Mamluk-ruled territories. Similarly, on one hand, the uneasiness derived from the ongoing reconquista in al-Andalus, and on the other, the memories of pilgrim-scholars of al-Andalus and al-Maghrib regarding the cities of Egypt and Syria, where prominent scholars preferred to live and numerous scholarly institutions existed, attracted the Andalusî and Magribî scholars' attention to Egyptian-Syrian cities. Scholars coming from east and west of the Egyptian-Syrian region participated in the scholarly milieu of Mamluk cities such as Cairo and Damascus within a short period of time. They acquired positions like the post of chief judge and mudarris, and the majority preferred to live in these cities to the end of their lives with the pleasure of having multiple facilities. The influx of scholars from the east and west constituted the cosmopolitan scholarly milieu in the cities of Egypt and Syria, and, thanks to that, numerous works in almost all branches of the Islamic sciences were produced, and new encyclopedic genres came to light.

Mamluks fashioned themselves as the guardians of the Islamic world by protecting the Egyptian-Syrian region from external threats, like the Crusades and the Mongols, as the restorers of the caliphate by reinstating the caliphate in Cairo after the collapse of the Baghdad-centered Abbasid caliphate; and as the servants of the two holy places (*khadim al-haramayn*) after acquiring the obedience of the sharîf of Makkah. All of these developments increased the respect of scholars for the Mamluks.

In addition to promoting the safety and stability in the region they ruled, Mamluks made cities like Cairo, Damascus, Aleppo, and Jerusalem prominent learning centers in the Islamicate world by constructing a great number of scholarly institutions and providing a wide range of facilities for scholars. During the Mamluk period, what is called "scholarly institution" was by no means restricted to the institution of madrasa. Thus, historians of ulama and educational

institutions of that period need to take into consideration other scholarly institutions alongside the madrasa. For instance, in that period, mosques and hanqāhs had lessons supported by waqfs and also offered stipendiary positions (*mansibs*) to ulama. Furthermore, institutions like madrasa, mosque and hanqāh intertwined with each other in terms of their architectural forms and institutional functions, so that they became multi-functional scholarly institutions, with the names: “mosque-madrasa”, “hanqāh-madrasa”, “mausoleum-madrasa”, “mosque-madrasa-hanqāh” and “mosque-madrasa-mausoleum”. In the period covered by this article, scholarly institutions, which have lessons for four Sunni schools of law together with lessons for hadīth, tafsīr, usūl al-fiqh, qirā’ā, nahw, medicine, and ‘ilm al-mīqāt, were formed. These types of scholarly institutions paved the way for a large number of scholars and students to establish personal, scholarly, and professional networks with each other.

This article deals with the motivations behind the movement of scholars to the Egyptian-Syrian region in the Mamluk period and evaluates remarks in modern scholarship on this issue. Moreover, the article proposes that three interrelated tendencies came into view at the scholarly institutions of Cairo, which was the political and cultural center of the Mamluks. These tendencies are: first, the harmonization of madrasa and mosque in terms of their architectural forms and institutional functions; second, the emergence of scholarly institutions that combine the functions of a number of institutions such as mosque, madrasa, hanqāh, bīmāristān, and mausoleum; and lastly, the formation of scholarly institutions, that offer a large number of mansibs to ulama by providing lessons for the four Sunni schools of law together with lessons for tafsīr, hadīth, and the other sciences mentioned above.

Giriş

İslam tarihi boyunca ulemânın bir bölgeyi ya da şehri ilmî seyahatlerinin bir parçası haline getirmesi, oraya yönelmesi ya da orayı mesken edinmesinde o bölgenin ve şehrin ulemâya sunduğu imkânlar etkili olmuştur. Memlûkler (648-923/1250-1517) döneminde Mısır-Şam bölgesi dışarıdan gelen tehditlere karşı güvenli bir alan oluştururken ulemâya sunulan geniş imkânlar bu bölgenin dönemin en önemli ilim havzası haline gelmesini sağlamıştır. Bu çalışmada, modern literatürde ulemânın Memlûk coğrafyasına yönelmesinin sebepleri üzerine ortaya konulan görüşler ve bu konudaki temel eğilimler değerlendirilmektedir. Ayrıca Memlûklerin hâkimiyetindeki bölgede, özellikle de siyasi ve kültürel merkez konumundaki Kahire’de ilim kurumları nelerdi, medresenin bu ilim kurumları arasındaki konumu neydi, ele alınan dönemde bu bölgeye has olarak ortaya çıkan yeni ilim kurumu modelleri var mıydı ve bu ilim kurumlarının ulemâya sunduğu imkânlar nelerdi gibi sorular etrafında dönemin ilim kurumu tasavvuru üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Memlûkler Döneminde Ulemânın Mısır-Şam Bölgesine Yönelmesi

Hanefî fakihî Hüsâmeddin er-Rûmî (ö. 699/1299), 631 (1233) yılında Aksaray’da doğmuş, Anadolu’da ilim tahsil etmiş ve yirmi yıldan uzun bir süre Malatya’da kadılık yapmıştır. 675 (1276-77) senesinde Moğol tehdidinden kaçarak Dımaşk’a gelen Hüsâmeddin er-Rûmî, kısa sürede Dımaşk’taki ilmî çevreye dahil olarak Hâtûniyye ve Mukaddemiyye medreselerinin müderrisliğine getirilmiş, 677 (1279) senesinde Dımaşk Hanefî kâdılkudâtılığına tayin edilmiş ve yirmi yıldan uzun süre bu görevi sürdürmüştür.¹

Türkistan bölgesinde Taşkent yakınlarındaki Sayram şehrinde doğan Seyfeddin es-Sayrâmî (ö. 810/1407) ise Tebriz’de ilim tahsil etmiş ve bu şehrin önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. Timur’un 788 (1386) yılında Tebriz’e doğru hareket etmesi üzerine buradan ayrılarak Halep’e yönelmeyi tercih etmiştir. Bir müddet Halep’te kalarak burada dersler verdikten sonra el-Melikü’z-Zâhir Berkuk’un (birinci saltanat dönemi: 784-791/1382-1389, ikinci saltanat dönemi: 792-801/1390-1399) daveti üzerine Kahire’ye gitmiş, burada sultanın inşa ettirdiği Berkukiyye Medresesi’nin müderrisliğine tayin edilmiş (790/1388) ve vefat edene kadar Kahire’de yaşamıştır.²

Endülüs’te İşbiliyye’de doğan Şihâbeddin Ebü’l-Abbas Ahmed b. Ferh el-İşbilî (ö. 699/1300), Kastilya Kralı III. Fernando’nun İşbiliyye’yi ele geçirdiği savaş sırasında (646/1248) esir düşmüştür. Esareten kurtulduğunda (650/1252-53’ten sonra) buradan Mısır’a yönelmiş, bir süre Kahire’de ilimle iştiğal ettikten sonra Dımaşk’a gitmiş, burada Emevî Camii’nde dersler vermiş ve vefat edene kadar Dımaşk’ta yaşamıştır.³

1 Ebü’l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mukaffe’l-kebîr*, nşr. Muhammed el-Ya’lâvî (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1427/2006), 3/172; Mehmet Fatih Yalçın, *Bahri Memlûkler Döneminde Dımaşk Kâdılkudâtıları (1266-1382)* (Konya: Aybil Yayınları, 2016), 88-89.

2 Ebü’l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü’s-sâfi ve’l-müstevfi ba’de’l-Vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1410/1990), 6/189-190.

3 Ebü’s-Safâ Halil b. İzzeddin es-Safedî, *A’yânü’l-asr ve a’yânü’n-nasr*, thk. Ali Ebü Zeyd vd. (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1998), 1/309; Câsim el-Ubûdî, “İşbiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (12.02.2020).

Bu üç âlimin serüveni Moğol istilası, Timur seferleri ve reconquista (Endülüs'ü müslümanlardan geri alma hareketi) gibi süreçlerin yarattığı tedirginlik ve istikrarsızlığın âlimlerin hareketliliğine etkisini takip edebilmek bakımından dikkat çekicidir ve Memlükler döneminde telif edilen tarih ve tabakât eserlerinde bu türden çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür. Ayrıca doğudan ve batıdan Mısır-Şam bölgesine gelen bu âlimlerin kısa sürede Kahire ve Dımaşk gibi şehirlerin ilmî çevresine katıldığı, bu şehirlerde kadılık ve müderrislik gibi önemli mansıplar edinebildiği ve önemli bir kısmının sahip oldukları imkânlardan memnun bir şekilde hayatlarının sonuna kadar bu bölgede yaşamayı tercih ettiği görülebilir. Bunda Memlükler'in ulemâ ile kurduğu hususi ilişkinin ve ulemâyı himaye ederek onlara geniş imkânlar sunmalarının da önemli bir etkisi olmuştur. Hayatın hemen her alanında hangi fiillerin meşru olup olmadığını belirleme yetkisi bulunan âlimler bir taraftan şer'î ilimlere dair metinler ve bunların yorumlanması konusunda sahip oldukları yetkinlikle topluma hukuki ve ahlâkî konularda rehberlik ederken diğer taraftan kâdilkudâtlık, kazaskerlik, beytümâl vekilliği ve dârüladl müftülüğü gibi bürokratik mansıplarda görev alarak düzenli bir idarî işleyişin sağlanmasına katkıda bulunmaktaydılar. Memlükler medreseler ve çeşitli ilim kurumları inşa ederek ulemâyâ ilmî faaliyetlerini sürdürebilecekleri mekânlar, yaşayabilecekleri meskenler, işlerini sağlayabilecekleri gelirler ve mansıplar tahsis etmişler, bu şekilde onların zikredilen özelliklerinden ve toplum nezdindeki saygın konumlarından daha etkin bir şekilde istifade etmek istemişlerdir.⁴

Ele alınan dönemde ulemânın Mısır-Şam bölgesine yönelmesinin sebepleri nelerdi sorusuna modern literatürde verilen cevapları iki düzlemde ele almak mümkündür. Birinci düzlem, VII. (XIII.) yüzyılın başlarından X. (XVI.) yüzyılın başına kadar Mısır-Şam bölgesinin dünya tarihindeki konumuna yoğunlaşmakta ve Memlükler'in etrafındaki bölgelerde meydana gelen gelişmelerin Mısır-Şam bölgesine etkilerini ele almaktadır. İkinci düzlem ise Memlükler'in hâkimiyetleri altındaki bölgede sağladığı güven ve istikrara, bunun yanında ulemâyâ sunduğu geniş imkânlara odaklanmaktadır.

Memlükler ve Etraflarındaki Dünya

VII. (XIII.) yüzyılda başlayan Moğol istilası, Mâverâünnehir, İran, Irak, Anadolu ve Şam bölgelerindeki şehirlerde büyük bir tahribata yol açmıştır. Moğol orduları, 656 (1258) yılında Bağdat'a ulaşmış, şehirde büyük bir yıkım gerçekleştirirken Bağdat merkezli Abbâsi hilâfetine de son vermiştir. İsfahan, Buhara, Semerkant ve Bağdat gibi İslâm dünyasının önemli ilim merkezleri olan şehirler bu hareketten yoğun bir şekilde etkilenirken, bu şehirlerdeki ilim kurumları ve bu kurumların vakıfları harap olmuş, çok sayıda âlim ya katledilmiş ya da daha

4 Jonathan P. Berkey, "Mamluk Religious Policy", *Mamluk Studies Review* 13/2 (2009), 20-21; Harun Yılmaz, "Medrese nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 41/20 (2016/1), 56, 65; Abdurrahman Atçıl, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), s. 22-23.

güvenli buldukları bölgelere doğru hareket etmişlerdir.⁵ Bu sırada özellikle Mısır, bu tehditten uzak kalarak ulemâ için güvenli bir bölge olma vasfını sürdürmüş ve Memlûkler'in siyasi merkezi olan Kahire, Moğol istilasından sonra İslâm dünyasının en önemli ilim merkezi olarak öne çıkmıştır.⁶

Moğolların Şam bölgesindeki varlığına 658 (1260) yılında Aynicâlût Savaşı'nda Memlûkler tarafından son verilmiş, böylece hem Moğolların batıya doğru ilerleyişi durdurulmuş hem de Eyyübîlerle çekişme konusu olan Bilâdüşşam şehirleri nihai olarak Memlûklerin idaresine girerek Mısır-Şam bölgesinde Memlûklerin hâkimiyeti sağlamıştır.⁷ Memlûkler devam eden ve özellikle yüzyılın sonunda yoğunlaşan Moğol saldırılarına karşı bu bölgeyi başarı ile savunmaya devam etmişlerdir. Böylece Mısır-Şam bölgesi Moğol saldırılarına muhatap olan İslâm dünyasının diğer bölgelerinden farklı olarak Memlûkler tarafından dış tehditlere karşı kararlı bir şekilde savunulan korunaklı bir bölge olarak kalmıştır.

Memlûkler döneminde Şam bölgesine yönelen bir diğer ciddi tehdit, IX. (XV.) yüzyılın başında gerçekleşen Timur'un seferi olmuştur. Timur, 802 (1399) yılında "yedi yıllık sefer" diye adlandırılan batı seferine çıkmış ve bu sefer sırasında Şam bölgesinde Halep, Hama, Humus ve Dimaşk'ı ele geçirmiş ve bu şehirleri tahrip etmiştir.⁸ Memlûkler, Timur'a karşı koyamamış ve Bilâdüşşam şehirleri büyük zarar görürken bu bölgede yaşayan ulemânın önemli bir kısmı Mısır'a göç etmiştir. Bir başka deyişle Timur'un Memlûk kaynaklarında "büyük fitne" olarak anılan bu seferlerinin Şam bölgesine olumsuz etkileri olurken Bağdat ve Şam şehirlerinden kaçan âlimlerin Mısır'a yönelmesi, özellikle Kahire'deki âlim sayısının artmasına vesile olmuştur.⁹

Moğol istilası ve Timur işgali sona ererken farklı etnik, kültürel ve ilmî arka plana sahip çok sayıda âlim güvenlik endişesinden uzaklaşarak Mısır'a yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Moğol ve Timur istilaları gibi hareketler şehirlerdeki kurumların, toprak ve vergi düzeninin

5 Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (16.09.2019).

6 Stephen Humphreys, "Egypt in the World System of the later Middle Ages", *The Cambridge History of Egypt*, ed. Carl F. Petry (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 452. Jonathan Berkey, özellikle Bağdat'ın Moğollar tarafından tahrip edilmesinin ardından Kahire'nin İslâm dünyasının en önemli ilim ve kültür merkezi haline geldiğini ve şehrin bu özelliğini en azından Osmanlılar'ın İstanbul'u payitaht haline getirdikleri IX. (XV.) yüzyılın ortalarına kadar sürdürdüğünü ifade etmektedir. Bk. Jonathan Berkey, "Culture and Society during the late Middle Ages", *The Cambridge History of Egypt*, ed. Carl F. Petry (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 376.

7 Memlûkler ile Moğollar arasındaki mücadele Aynicâlût Savaşı ile sona ermemiş ve Moğolların Şam bölgesine yönelik tehditleri devam etmiştir. Bu süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhânîd war, 1260-1281* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); Fatih Yahya Ayaz, "Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhâb Savaşı (702/1303)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 1-32. Bilâdüşşam'ın Moğollar tarafından işgali, bunun şehir halkına ve özellikle ulemâyaya etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Harun Yılmaz, "Dimaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 37 (2017), 71-99.

8 İsmail Aka, "Timur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (16.09.2019).

9 Timur'un Bağdat'ı ve Şam bölgesindeki şehirleri işgal etmesinin ardından Mısır bölgesine göç eden muhaddisler ve onların Kahire'deki ilmî çalışmalarından örnekler için bk. Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis: Kahire 1392-1517* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 163-164.

bozulmasına ve çökmesine yol açmıştır. Disiplinsiz yöneticiler koydukları ağır vergilerle yerli seçkinlerin ellerindeki mülkleri ve vakıfları kaybetmelerine sebep olmuşlar, şehirlerdeki âlimlerin hâmisî olan bu seçkinler hem yüksek idârî görevlerini hem de mülklerini yitirmişlerdir. İstilalar sırasında doğrudan tahrip olanların yanında ayakta kalan çok sayıda medrese ve ilim kurumu da vakıf gelirlerini kaybetmiştir. İlk istila döneminden sonraki ikinci ve üçüncü nesil yöneticiler yeniden vakıflar kurup ulemânın himayesini önemsemiş olsalar da ilk istila ve kargaşa sırasında çok sayıda âlim memleketini terk ederek batıya doğru yönelmiştir.¹⁰

Memlüklerin hâkimiyetindeki bölgenin doğusunda bunlar olurken batıda Endülüs'te özellikle V. (XI.) yüzyıldan itibaren reconquista hareketi sebebiyle bölgenin önemli ilim merkezleri tek tek hıristiyan krallıklarının işgaline maruz kalmıştır. Özellikle Muvahhidler'in (524-667/1130-1269) Kastilya ve Aragon krallıkları karşısındaki mağlubiyetinin (609/1212) ardından Endülüs'teki müslüman varlığı giderek zayıflamıştır.¹¹ Ulemânın Memlük coğrafyasına yönelmesinin sebeplerini tartışan modern literatürde bu durum sebebiyle Endülüs ulemâsından çok sayıda ismin Memlük hâkimiyetindeki topraklara geldiği ifade edilmiştir.¹² Hıristiyan krallıkların Endülüs topraklarında kuzeyden güneye doğru kaydettiği ilerleme, bu bölgedeki müslüman toplumun ve ulemânın geleceğe dair haklı bir endişe duymasına sebep olmuş ve bu bölgeden çok sayıda âlim daha güvenli buldukları Mısır topraklarına yönelmiştir.¹³

Ulemânın IX. (XV.) yüzyıl boyunca Kahire'ye yönelme sebeplerini tartışan Carl F. Petry'ye göre Mağrib toprakları, dışarıdan herhangi bir istila ya da tehdide maruz kalmamakla birlikte bu bölgede İslâm dünyasının doğusuna kıyasla ilmî bir durağanlık yaşanmaktaydı. Bu sebeple bu bölgeden âlimler, önemli bir ilim merkezi olan ve ulemâya geniş imkânlar sunan Kahire'ye yönelmekteydiler.¹⁴ Petry'nin "ilmî durağanlık" konusundaki iddiası tartışmaya açıktır ve hangi kriterlere dayanarak bu hükme ulaştığını da açıklamamaktadır. Bununla birlikte Mağrib ulemâsının Mısır-Şam bölgesindeki şehirlere gelip burada kalmasında bu şehirlerin dönemin en önemli ilim merkezleri olması ve ulemâya geniş imkânlar sunmasının etkisi olduğu söylenebilir. Bu konuda Endülüs ve Mağrib'ten hac ya da ilim tahsili için doğuya seyahat eden âlimlerin özellikle Kahire hakkında anlattıkları ve yazdıklarının, bu bölgede yaşayan ulemâ üzerinde

10 Carl F. Petry, *The Civilian Elite of Cairo in the later Middle Ages* (Princeton: Princeton University Press, 1981), 34-35.

11 Humphreys, "Egypt in the World System of the later Middle Ages", 454.

12 Said Abdülfezzâh Aşûr, *Mısır ve Şam'ın İslâmî Eyyübîyyîn ve'l-Memâlik* (Kahire: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1976), 273-274; a.mlf. *el-Müctema 'ü'l-Mısırî fi asri selâtini'l-Memâlik*, Kahire: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1992), 157; İsmail Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 28.

13 Petry, *The Civilian Elite of Cairo*, 35.

14 Petry, *The Civilian Elite of Cairo*, 35.

bir etkisi olduğu düşünülebilir.¹⁵ Mısır, özellikle Endülüs ve Mağrib'ten hac ziyareti için yola çıkan âlimlerin önemli duraklarından biriydi ve bu âlimlerin bir kısmı kısa ya da uzun sürelerle ilim tahsili için Mısır-Şam bölgesindeki şehirlerde kalırken bir kısmı ise geri dönmeyerek tamamen buraya yerleşmeyi tercih etmişlerdir.¹⁶

Neticede Memlûklerin etrafındaki dünyada olup bitenler, bir şekilde doğudan ve batıdan çok sayıda âlimin Mısır-Şam bölgesine yönelmesinde etkili olmuştur. Ancak bu konuda daha sağlam bir zemin üzerinde konuşabilmek için ele alınan dönem boyunca ulemâ hareketliliği hakkında yapılmış ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmalar hem mümkün olduğunca Memlûkler döneminde son derece zengin olan tabakât-terâcim ve târih eserlerini kuşatmalı hem de Moğol istilası, Timur işgali ve reconquista gibi olayların muhtemel etkilerini tartışabilmelidir. Örneğin Moğolların Irak bölgesini istilasının hemen öncesi ve sonrasında bu bölgeye mensup ne kadar âlimin Mısır-Şam coğrafyasına yöneldiği bu tür çalışmalarla belirli ölçüde tespit edilebilir.

Carl F. Petry, IX. (XV.) asır için böyle bir araştırma yapmaya çalışmıştır. İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1470) *el-Menhelü's-sâfi ve 'l-müstevfî ba'de 'l-Vâfi ve Sehâvî*'nin (ö. 902/1497) *ed-Dav'ü 'l-lâmi ' li-ehli 'l-karni 't-tâsi'* adlı tabakât eserlerine dayanan bu çalışmada Kahire'ye gelen ulemâ ve âyânın coğrafi aidiyetleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre bahsi geçen yüzyıl boyunca Kahire'ye gelen ulemâ ve âyânın yaklaşık %30'dan fazlası Aşağı Mısır (Delta) bölgesine, %30'u Şam-Filistin bölgesine, %20'si Sa'id (Yukarı Mısır) bölgesine, % 5-8'i İran bölgesine, %3'ü Anadolu'ya, %3-4'ü Mağrib bölgesine ve kalan az bir kısmı da Hicaz, Yemen, Sahraaltı Afrika ve Hint Alt Kıtası gibi bölgelere mensuptu.¹⁷ Petry'nin çalışması önemli bir model sunmakla birlikte Memlûkler döneminin tamamı ve Mısır-Şam bölgesinin bütünü hakkında veri sunmak iddiasında değildir. Hatta kendi incelediği dönem söz konusu olduğunda bile başvurduğu kaynakların sınırlılığı ve bazı durumlarda kaynakların sunduğu bilginin yetersizliği sebebiyle ulaştığı sonuçlar tabii olarak sınırlıdır. VII. (XIII.) yüzyıl için yapılacak benzeri bir çalışmanın sonuçları dönemin kendine has dinamikleri sebebiyle muhtemelen farklı sonuçlar verecektir. Ayrıca Memlûkler döneminde telif edilen çok sayıda tabakât, terâcim ve tarih eserinin bu tür çalışmalara dahil edilmesi ve dijital imkânların etkin bir şekilde kullanılması daha sağlıklı sonuçlara

15 Bu bağlamda rihle ya da mu'cem türü eserler telif eden bu âlimlerden bazılarının Kahire hakkındaki şahitliklerine burada yer vermek şehrin dışarıdan gelen ulemâ için ne ifade ettiğini anlamaya yardımcı olabilir. VII. (XIII.) asrın sonlarında Kahire'ye gelen Mağribli âlim-seyyah Kâsım b. Yûsuf et-Tüçibî (ö. 730/1329), *Müstefâdü'r-rihle ve 'l-iğtirâb* adlı eserinde şehirde ulemâya sunulan imkânlar hakkında şunları yazmıştır: "Kahire'de sultanlar, emirler ve zenginler geniş ve güzel medreseler inşa ettirmişler ve bu medreselere vakıflar bağlamışlardır. İlim ehli de tabakalarına, mezhepleri ve ilmî seviyelerine göre bu vakıflardan istifade etmektedirler. Bu vakıflar sayesinde Kahire'de ilim taliplerinin sayısı çoğalmıştır" (Ebü'l-Kâsım Kâsım b. Yûsuf et-Tüçibî, *Müstefâdü'r-rihle ve 'l-iğtirâb*, thk. Abdülhafız Mansur (Kahire: Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, ts.), 3-4). Endülüslü âlim-seyyah Belevî de (ö. 780/1378) *Tâcü'l-mefrik fi tahliyeti ulemâi 'l-meşrik* adlı seyahatnamesinde hac dönüşü ziyaret ettiği Kahire'den hayret ve övgü ile bahsetmekte ve burada kendilerinden ders alma imkânı bulduğu âlimleri iftiharla zikretmektedir. Bk. Ebü Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Belevî, *Tâcü'l-mefrik fi tahliyeti ulemâi 'l-Meşrik*, thk. el-Hasan b. Muhammed es-Sâih (Muhammediyye: İhyâü't-Türâsi'l-İslami, ts.), 2/19-26.

16 Berkey, "Culture and Society during the late Middle Ages", s. 381.

17 Petry, *The Civilian Elite of Cairo*, s. 37-77.

ulaşmayı mümkün hale getirebilir. Neticede VII. (XIII.) yüzyıldan X. (XVI.) yüzyıla kadar Mısır-Şam coğrafyasına yönelen âlimlerin coğrafi kökenleri ve bu hareketliliğin sebepleri hakkında yapılacak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda tek bir araştırmacı belirli bir dönemde iki şehir ya da bölge arasındaki ulemâ hareketliliğine odaklanabileceği gibi birden fazla araştırmacının katılacağı bir çalışmada belirli bir yüzyıl boyunca çok sayıda kaynak ve bölge ele alınabilir.

Memlükler döneminde Mısır-Şam bölgesinin nüfusu ne kadardı, nüfusun etnik, dinî, mezhebi vb. aidiyetleri nelerdi, bu nüfus şehirlere ve şehirlerin içindeki bölgelere nasıl dağılmıştı gibi sorular hakkında bazı araştırmalar yapılmış, ancak üzerinde ittifak edilen sonuçlara ulaşılamamıştır. Bununla birlikte özellikle Kahire söz konusu olduğunda VIII. (XIV.) yüzyıldaki vebanın etkilerini dikkate alan ve şehirdeki hamam, ibadethane ve pazarların sayısından yola çıkarak nüfus tahminleri yapan bazı çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalara göre 749 (1348) yılındaki büyük vebadan önce şehrin nüfusu yarım milyon civarındaydı. Modern öncesi dönemde Kahire'nin Mısır nüfusunun yaklaşık yüzde onunu teşkil ettiğini öngören bazı tahminlere göre Memlükler döneminde Mısır nüfusu üç milyon civarındaydı.¹⁸ Şam bölgesinin nüfusunun ise yaklaşık dokuz yüz bin olduğu tahmin edilmektedir. Zira Şam bölgesi aralıklarla Moğol ve Timur seferlerine muhatap olduğu için bölge nüfusunun bir kısmı savaşlarda ya da işgaller sırasında hayatını kaybederken bir kısmı ise Mısır'a göç etmiştir.¹⁹

Memlükler'in Ulemâya Sunduğu İmkânlar

Ulemânın Memlük coğrafyasına yönelme sebeplerinin ele alınabileceği ikinci düzlem ise Memlüklerin hâkimiyetleri altındaki şehirlerde sağladıkları güven ve istikrarlı ortam ile onların ulemâya sundukları imkânlarla odaklanmaktadır.

Memlükler bir taraftan VII. (XIII.) yüzyılın sonlarında Mısır-Şam bölgesini yaklaşık iki asırdır tehdit eden Haçlı varlığına son verirken diğer yandan İslâm dünyasının doğusunu tahrîp eden Moğolların batıya ilerleyişlerini durdurmayı başarmışlardır. Memlükler tarafından dış tehditlere karşı savunulan ve -Şam bölgesinin Moğollar ve Timur tarafından işgal edildiği kısa dönemler dışında- güvenli bir alan olarak kalan Mısır-Şam bölgesi, Hindistan'dan gelip doğuya yönelen ve Avrupa pazarına ulaşan ticaret güzergâhının geçiş noktasında yer almaktaydı. Memlükler'in özellikle buradaki transit ticaretten elde ettikleri önemli gelir, iktâ arazilerinden elde ettikleri gelirlerle

18 Berkey, "Culture and society during the Late Middle Ages", s. 376. André Raymond, Kahire nüfusunun 749 (1348) tarihinde vuku bulan vebadan önce 200-250.000 civarında olduğunu vebadan sonra ise 150-200.000 civarına gerilediğini öne sürmektedir. Bk. André Raymond, "Cairo's Area and Population in the Early Fifteenth Century", *Muqarnas* 2 (1984), 21-31.

19 Eliyahu Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (Los Angeles: University of California Press, 1976), 291. Memlükler döneminde Şam bölgesinden Mısır'a yönelen toplu göçler hakkındaki bazı kayıtlar için bk. Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah Muhsin et-Türkî (Cize: Hier li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1997), 17/386, 439-440; 20/18.

birlikte onların hâkimiyetleri altındaki bölgede çok sayıda ilim kurumu inşa ettirmelerini mümkün hale getirmiştir.²⁰

Yakın zamanda yapılan bir araştırmada VIII. (XIV.) yüzyıldan itibaren vakıflara gelir getirmek üzere vakfedilen arazilerin miktarında önemli bir artış olduğu tespit edilmiştir. Buna göre el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn'un vefatından (741/1341) sonra yaşanan siyasi kargaşa ve bu dönemde ortaya çıkan büyük veba salgını iktâ arazilerinde bir azalmaya ve iktâ sisteminin bozulmasına yol açmıştır. Bu gelişme ile vakıfların sosyo-ekonomik etkisinin artışı arasında güçlü bir irtibat olduğu öne sürülmektedir. Zira bu dönemden sonra Memlûk emîrlerine iktâ olarak tahsis edilen tarım arazilerinin giderek artan bir şekilde vakıfları desteklemek için bir kaynak olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu arazilerin gelirleri ile vakıf kurumları ve bunlar arasında önemli bir yer tutan ilim kurumları finanse edilirken vakıfların kurucusu olan Memlûk yönetici eliti de bu şekilde kendi sosyal ve ekonomik gücünü koruma ve genişletme imkânı bulmuştur.²¹

Daha önce ifade edildiği üzere Bağdat'ın 656 (1258) yılında Moğollar tarafından işgali ile Abbâsî hilâfeti sona ermiş, Bağdat'tan kaçmayı başaran Abbâsî hanedanına mensup Ebü'l-Kâsım Ahmed, Sultan Baybars (658-676/1260-1277) tarafından Kahire'ye davet edilerek 659 (1261) yılında el-Müstansır lakabıyla halife ilan edilmiştir.²² Böylece üç yıllık bir aranın ardından Abbâsî hilâfeti Kahire'de yeniden tesis edilirken hilâfet makamı haline gelen Kahire, İslâm dünyasının yeni siyasi ve dinî merkezi olma yolunda öne çıkmıştır.²³ Bu olaydan kısa bir süre sonra Mekke emîrinin Memlûklere bağlılığını bildirmesi, Haremeyn'in hâmilîği ve hac ile ilgili işlerin tertip edilmesi gibi Müslümanlar nezdinde saygın ve kıymetli görevlerin de Memlûkler tarafından üstlenilmesi anlamına gelmekteydi.²⁴ Bütün bu gelişmeler, Memlûklerin toplum ve özellikle ulemâ nezdindeki itibarlarının artmasını sağlamıştır.

Memlûkler döneminde gerçekleştirilen ve dönemin ilim, hukuk ve eğitim kurumları tarihi açısından önem arz eden uygulamalardan biri de Sultan Baybars tarafından 663 (1265)

20 Berkey, "Culture and society during the Late Middle Ages", s. 376; Abdülgani Mahmud Abdülâtî, *et-Ta'lim fi Mısır zemene'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik* (Kahire: y.y., 1984), 152.

21 Memlûkler döneminde iktâ sistemindeki dönüşümler ve vakıflar arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Igarashi Daisuke, *Land Tenure and Mamluk Waqfs* (Berlin: EB-Verlag, 2014).

22 İsmail Yiğit, *Memlûkler* (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2008), 42-44; Mona Hassan, *Longing for the Lost Caliphate: A Transregional History* (Princeton: Princeton University Press, 2016), 69-75.

23 Linda S. Northrup, "The Bahrî Mamlûk Sultanate, 1250-1390", *The Cambridge History of Egypt*, ed. Carl F. Petry (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 269; Jonathan Berkey, *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 210. Memlûk sultanının emri altında olan halifenin herhangi bir siyasi otoriteye sahip olmadığı bilindiği halde Süyûti, Kahire'nin hilâfet makamı olmasının şehri ulemâ nezdinde önemli hale getirdiğini ifade etmektedir: "Hilâfet makamı olduğunda Mısır'ın önemi arttı. Orada İslâm'ın alametleri çoğalıp sünnetin değeri artarken bid'atler ortadan kalktı. Böylece Mısır artık ulemânın meskeni haline geldi" (Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ebü Bekr es-Süyûti, *Hüsni'l-muhâdara fi târihi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabi, 1967), 2/94).

24 Yiğit, *Memlûkler*, 50; Memlûkler döneminde haremeyn hizmetleri hakkında bk. Fatih Yahya Ayaz, *Bahri Memlûkler Döneminde Haremeyn Hizmetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998).

yılında İslâm tarihinde ilk defa dört sünnî fıkıh mezhebinin her biri için birer kâdılkudât tayin edilmesidir. Kahire’den sonra Şam bölgesinde Dımaşk, Halep ve Kudüs gibi şehirlerde de dört kâdılkudât tayini yapıldığı bilinmektedir.²⁵ Jonathan Berkey, bu gelişmeyi Kahire’nin Moğol istilasını takip eden dönemde İslâm dünyasının en önemli ilim merkezi haline gelmesinin bir ifadesi olarak yorumlamaktadır.²⁶ Bir başka deyişle Mısır’da Memlûkler döneminden önce hâkim olduğu kabul edilen Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinin mensuplarının yanına Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde Mâverâünnehir, İran, Irak, Anadolu ve Şam bölgesinden gelen ve önemli bir kısmı Hanefî ve Hanbelî mezheplerine mensup olan topluluklar ve âlimlerin de eklenmesi ile Kahire bu dört mezhebin mensuplarının bir arada yaşadığı ve bu mezheplere mensup ulemânın ilmî faaliyetlerini sürdürdükleri bir şehir haline gelmiştir.²⁷ Ele alınan dönemde bir taraftan dört sünnî fıkıh mezhebinin her biri için kâdılkudât tayini uygulaması başlatılırken diğer tarafta Kahire’de bu dört mezhebin eşit bir şekilde temsil edildiği ilim kurumları teşekkül etmiştir.

Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları

Hayatının yaklaşık son yirmi beş yılını Memlûkler’in hâkimiyetindeki topraklarda geçiren İbn Haldûn (ö. 808/1406), doğudan ve batıdan ulemânın Memlûk coğrafyasına yönelmesi ile Memlûk sultanları ve emîrlerinin çok sayıda ilim kurumu inşa ettirmeleri ve bu kurumlarda ulemâya geniş imkânlar sunmaları arasında irtibat kurmaktadır:

“Zamanımızda ilmi ve tâlimi, Mısır şehirlerinden Kahire’de buluyoruz. (...) Orada Türkler’in hâkimiyetinde, Selahaddin b. Eyyûb döneminden beri iki asırdır vuku bulan bazı olaylar bu durumu desteklemiştir. Şöyle ki, Türk emîrler velâ ya da kölelik yoluyla sultana bağlı olduklarından onların geride bıraktıklarını sultan alırdı. Bu emîrler bundan ya da mallarının müsadere edilmesinden korktukları için pek çok medrese, zâviye ve ribât inşa ettirip onlara gelir getirecek vakıflar tahsis ettiler. Bu vakıfların nezâretini ya da onlardan bir hisseyi evlatlarına tahsis etmek suretiyle de onları bu vakıflardan hissedar kıldılar. Bununla birlikte bu emîrler, zaten hayırdan bulunmaya düşkün olup niyetleri ve fiillerinde sevap kazanmayı uman

25 Memlûkler döneminde dört kâdılkudât tayininin sebepleri ve bu uygulamanın getirdiği dönüşümler modern literatürde zengin bir tartışma alanı oluşturmuştur. Bk. Joseph H. Escovitz, “The Establishment of Four Chief Judgeships in the Mamlûk Empire”, *Journal of the American Oriental Society* 102/3 (1982), 529-31; Jorgen S. Nielsen, “Sultan al-Zâhir Baybars and the Appointment of Four Chief Qâdis, 663/1265”, *Studia Islamica* 60 (1984), 167-176; Sherman Jackson, “The Primacy of Domestic Politics: Ibn Bint al-A’azz and the Establishment of Four Chief Judgeship in Mamlûk Egypt”, *Journal of the American Oriental Society* 115/1 (1995), 52-65; Yossef Rapoport, “Legal Diversity in the Age of Taqlid: The Four Chief Qâdis under the Mamluks”, *Islamic Law and Society* 10/2 (2003), 210-228.

26 Berkey, “Mamluk Religious Policy”, 13.

27 Dört sünnî fıkıh mezhebinin Kahire’deki toplumsal karşılıklarına dair görüşlerin bir özeti ve değerlendirmesi için bk. Muhammet Enes Midilli, *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessesesi: İbn Tolun Camii (1296-1382)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 74-77. Makrîzî’nin *Hutat*’ta “Mısır ahalisinin mezhepleri” başlığı altında verdiği bilgiler için bk. Ebû’l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ’iz ve’l-i’tibâr fi zikri’l-hutat ve’l-âsâr*, thk. Eymen Fuad Seyyid (London: Müessesetü’l-Furkan li’t-Türâsi’l-İslâmi), 4/1: 362-397.

kimselerdir. Bu sebeple vakıflar çoğalırken bu vakıfların gelirleri ve kârları arttı. Vakıflardan elde edilen tahsisat çoğalınca öğrencilerin ve müderrislerin sayısı da arttı. Durum böyle olunca Irak'tan ve Mağrip'ten insanlar ilim öğrenmek için Kahire'ye seyahat ettiler. Neticede orada ilimlere duyulan rağbet arttı.”²⁸

Çalışmanın bu bölümünde Memlûkler döneminde Kahire'de bulunan ilim kurumlarının özellikleri ve bu ilim kurumlarında âlimlere sunulan imkânlar üzerinde durulacaktır. Bunun temel sebebi, Memlûkler dönemi boyunca hem Mısır hem de Şam bölgesinde bulunan ilim kurumlarının tamamının mahiyeti ve bu kurumlardaki işleyiş hakkında değerlendirmede bulunmanın zorluğudur. Zira Şam bölgesi Dımaşk, Halep, Kudüs, Hama, Humus, Trablus ve Safed gibi her biri çok sayıda medreseye sahip olan şehirler ihtiva etmekteydi. Bu şehirlerin her birinde bulunan ilim kurumlarının tespit edilmesi, bu kurumlardaki işleyişin anlaşılması ve zaman içerisindeki bu kurumlarda yaşanan değişim ve dönüşümlerin dikkate alınması gerekmektedir. Başta medrese olmak üzere ilim kurumlarının tarihi üzerine yapılan çalışmalar, hem dönemden döneme hem de şehirden şehre önemli farkların, değişim ve dönüşümlerin olabildiğini göstermektedir.

Memlûkler döneminde Şam bölgesinde bulunan medreselerin sayısı hakkında hem dönemin kaynakları hem de modern çalışmalar üzerinden bazı verilere ulaşmak mümkündür. Nu'aymî'nin (ö. 927/1521) Dımaşk medreselerinin tarihine hasrettiği *ed-Dâris fî târihi 'l-medâris* adlı eserine göre bu şehirde dârülhadîs, dârülkur'ân ve tıp medreseleri de dahil edilirse toplam yüz elli dokuz medrese inşa edilmiştir. Bunlardan yedisi dârülkur'ân, on altısı dârülhadîs, üçü hem dârülkur'ân hem dârülhadîs, altmış üçü Şâfiî medresesi, elli ikisi Hanefî medresesi, dördü Mâlîkî medresesi, on biri Hanbelî medresesi ve üçü tıp medresesidir.²⁹ Şam bölgesinin diğer şehirlerinde de çok sayıda medrese bulunmaktaydı. Halep'te kırk, Kudüs'te kırk bir, Trablus'ta

28 Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdülvâhid Vâfi (Kahire: Lecnetü'l-Beyânî'l-Arabi, 1960), 3/991. İbn Haldûn, *el-Iber*'in sonunda otobiyografisine yer vermiş ve bu bölümde şunları yazmıştır: “Mısır ve Şam'da bulunan Türk devletinin (ed-Devletü't-Türkiyye) mensupları –efendileri olan Benü Eyyûb (Eyyübiler) zamanından beri– ilim ehlinin tedrisi için medreseler ve sûfiler için sünî sûfi âdâbını kendilerine yol edinsinler, zikir meclisleri kursunlar ve nafilâ namazlarını kılsınlar diye merasimler yapabilecekleri hankâhlar inşa etmeyi kendilerine gaye edinmişlerdir. Onlar, bu nevi işleri kendilerinden önceki hilâfet devletlerinden almışlardır. Bu müesseseler için binalar inşa etmişler, ilim talipleri ve sûfilîği yol edinenlerin masraflarını karşılamak üzere gelir getiren araziler vakfetmişlerdir. Vakıf gelirlerinden bir miktar artarsa bunu yoksulların ihtiyaçı sahibi çocuklarını korumak gayesiyle kendi soylarından gelenlere vermişlerdir. Kendilerine tabi olan emîrler ve zenginler de onların bu geleneklerini takip ettirmiştir. Bu sebeple Kahire'deki medrese ve hankâhların sayısı artmış ve bu müesseseler fakir sûfiler ve öğrenciler için geçim kaynağı olmuştur. Tüm bunlar Türk devletinin iyilikleri ve onların ebedî güzel eserleridir” (Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve rihletühu garben ve şarken*, thk. Muhammed b. Tavât et-Tancı (Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1951), 279).

29 Ebû'l-Mefâhir Abdülkadir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi 'l-medâris*, thk. Cafer el-Hasenî (Dımaşk: Matbaatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabi, 1948-1951), 1-2; Ahmed Hâlid Cîde, *el-Medâris ve nizâmü 'l-ta'lim fî Bilâdişâm fî 'l-asri 'l-Memlûkî* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 2001), 97-99; Yiğit, “Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış”, 31. Bu medreselerden Zengiler ve Eyyübiler döneminde inşa edilenler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyübî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 73-114.

yirmi iki ve Gazze’de dokuz medresenin varlığı bilinmektedir.³⁰ Bunların dışında Hama, Humus ve daha birçok şehirde ilim kurumları bulunmaktaydı.³¹ Şam bölgesinde medreselerin kuruluşu ve sayılarının giderek artması VI. (XII.) ve VII. (XIII.) yüzyıllar boyunca Zengiler ve Eyyübiler döneminde gerçekleşmiştir. Yukarıda sayıları verilen medreselerin bir kısmı bu dönemde inşa edilmiş olup bunların önemli bir bölümü Memlükler döneminde varlığını sürdürmekteydi. Memlükler, bu bölgede Eyyübiler’den aldıkları mirası koruyup geliştirmişler ve Memlük sultanları ve emîrleri, Bilâdüşşâm’da çok sayıda ilim kurumu inşa ettirmişlerdir.

Mısır bölgesinde ise ilk medreselerin Fâtımiler döneminde VI. (XII.) yüzyılım başlarında İskenderiye’de kurulduğu bilinmektedir. Ancak bu bölgede, özellikle de Kahire’de melikler ve emîrlar tarafından çok sayıda medresenin kurulması ve medreseleşme Eyyübiler ve Memlükler döneminde gerçekleşmiştir.³² Eyyübiler, Şam, Irak ve İran bölgesinden çok sayıda âlimi davet edip onlara geniş imkânlar sunarak bu âlimlerin Kahire’ye yerleşmesini sağlamışlardır.³³ Selahaddin Eyyübî (567-589/1171-1193) ve onun ardından gelen Eyyübî melikleri, Kahire’nin İslâm dünyasının önemli ilim merkezlerinden biri haline gelmesinin yolunu açmışlardır. Özellikle Moğolların Bağdat’ı istilasının akabinde Kahire’nin bir ilim merkezi olarak konumu daha da güçlenmiş ve bu durum en azından Memlükler’in hâkimiyetinin sonuna kadar devam etmiştir.³⁴

Memlükler döneminde Kahire’nin topografyası, yapıları ve ilim kurumları hakkında en önemli kaynak olan Makrîzî’nin *Hutat*’ında verilen bilgilere göre şehirde seksen sekiz cami, yüz medrese, elli altı mescid, yirmi üç hankâh, on iki ribât ve yirmi altı zâviye bulunmaktaydı. Eymen Fuad Seyyid, *Hutat*’ın yeni bir neşrini hazırlayana kadar Bulak neşrine dayanmak durumunda kalan araştırmacılar, Kahire’deki medrese sayısını yetmiş üç olarak vermişlerdir.³⁵ Ancak Eymen Fuad Seyyid’in neşrinde kullanılan nüshalardan edinilen yeni bilgilerle birlikte *Hutat*’ta bulunan medrese sayısının yüze ulaştığı görülmektedir. Ayrıca müellif, 845 (1442) yılında vefat ettiğinden *Hutat*’ta Memlükler’in son yetmiş beş yılında inşa edilen medreseler yer almamaktadır. Buna ek olarak Makrîzî’nin, yaşadığı dönemde var olan bazı medreselere *Hutat*’ta yer vermediği tespit edilmiştir.³⁶ Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer konu da

30 Esra Atmaca, *Halep’te İlmî Hayat: Memlükler Döneminde (1250-1517)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 122-180; Nimrud Luz, *The Mamluks City in the Middle East: History, Culture, and the Urban Landscape* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 233-235, 237; Ömer Abdüsselam Tedmürî, *Târîh ve âsâr: Mesâcid ve medârisu Trablus fi’l-asri’l-Memâlik* (Trablus: Dârü’l-Bilâd, 1974), 244-335; Hatim Mahamid, “The Construction of Islamic-Educational Institutions in Mamluk Gaza”, *Nebula* 4/4 (2007), 36-40.

31 Hama’da medreseleri için bk. İbrahim Şerif el-Ahmed, *Niyâbetü Hama fi’l-asri’l-Memlûki (741-922/1340-1517)* (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 237-242; Humus medreseleri için bk. Mübarek Mahmut et-Taravne, *Niyâbetü Humus fi’l-ahdi’l-Memâlik* (Mute: Mute Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 134-136.

32 Gary Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisün 495-647/1101-1249* (Pennsylvania: University of Pennsylvania, Doktora Tezi, 1976), 111-186; Berkey, “Culture and Society during the late Middle Ages”, 400-401.

33 Gary Leiser, “Notes on the Madrasa in Medieval Islamic Society”, *The Muslim World* 76 (1986), 19.

34 Humphreys, “Egypt in the World System of the later Middle Ages”, 451.

35 Jonathan Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo* (Princeton: Princeton University Press, 1992), 45; Yiğit, “Aynî’yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış”, 31; a.mlf., *Memlükler*, 245.

36 Berkey, *The Transmission of Knowledge*, 45.

eserde kaydedilen medreselerin tamamının Memlûkler dönemi boyunca aktif bir şekilde varlığını devam ettirmemiş olmasıdır. Zira Eyyûbiler ya da Memlûkler'in erken döneminde inşa edilen bazı medreseler vakıf gelirlerinin azalması, vakıflarının kötü yönetilmesi ya da siyasi çekişmeler sebebiyle vakıflarına el konulması gibi sebeplerle zamanla harap olmuşlardır. Bu problemler göz önünde bulundurulduğunda Memlûkler döneminin tamamı ya da belirli bir döneminde şehirde kaç medresenin aktif bir şekilde varlığını sürdürdüğü konusunda kesin bir sonuca ulaşmak mümkün görünmemektedir. Buna rağmen Makrîzî'nin *Hıtât*'ı, Kahire'de inşa edilen medreseler ve ilim kurumları hakkında elimizde bulunan en önemli kaynak konumundadır.

Memlûkler dönemi İslâm dünyasında medreselerin yaygınlaştığı ve kurumsallaştığı bir döneme tekabül etmekle birlikte Kahire'de ilim kurumu dendiğinde işaret edilen müesseseler medreselerden ibaret değildir. Medreseler, fıkıh ve diğer şer'î ilimlerin tedrisinin yapıldığı, vakfa bağlı olarak ilmî faaliyetlere mekân sağlanan, bazı örneklerinde ilimle iştigal eden zümrelere konaklama ve iâşe imkânları sunulan, ulemâyâ mansıplar ve belirli bir gelir tahsis edilen kurumlardır. Ancak Memlûkler döneminde Kahire'de medreseler dışında da bu özellikleri taşıyan kurumların var olduğu bilinmektedir. Bazı cami, hankâh ve türbeler ya da bunların birden fazlasının bir araya getirildiği çok fonksiyonlu kurumlar da bu özellikleri taşımaktaydılar. Bu bağlamda şehirde cami-medrese, hankâh-medrese, türbe-medrese, cami-hankâh-medrese şeklinde isimlendirilebilecek bazı kurumların varlığı bilinmektedir. Ancak şu ifade edilmelidir ki, dönemin müellifleri bu kurumları tanımlarken çoğunlukla onların bu fonksiyonlarından yalnızca birine işaret etmeyi tercih etmekteydiler. Örneğin Sultan Barsbay (825-841/1422-1438) tarafından inşa ettirilen Eşrefiyye, cami, medrese, hankâh ve türbeden oluşan çok fonksiyonlu bir ilim kurumu olmasına rağmen dönemin kaynaklarında medrese ismiyle şöhret bulmuştur.³⁷ Aslında Eşrefiyye, bir şeyh ve altmış beş sūfînin konakladığı bir hankâh, dört fıkıh mezhebi için birer dersin bulunduğu bir medrese, vâkıf ve ailesi için inşa ettirilmiş bir türbe, bir mektep ve camiden oluşmaktaydı. Ayrıca bu müessesenin vakfiyesi Eşrefiyye'yi "cami",³⁸ kitâbesi ise "medrese" olarak isimlendirmektedir.³⁹ Bu durumda kaynaklarda "Eşrefiyye Medresesi" diye anılmasından hareketle Eşrefiyye'nin yalnızca bir medrese olduğunu düşünmek, bu kurumun çok-fonksiyonlu yapısının gözden kaçırılmasına yol açmaktadır. Bir başka örnek ise Emîr Şeyhû tarafından 756 (1355) yılında inşa edilen Şeyhûniyye Hankâhı'dır. Makrîzî tarafından *Hıtât*'ta hankâhlar arasında zikredilen bu müessesede dört fıkıh mezhebi için dersler, hadis dersi ve kıraat dersi bulunmaktaydı. Ayrıca Şeyhûniyye'nin vakfiyesinde, müderrisler ve öğrencilerin hem derslere devam etmeleri hem de tasavvufun gerektirdiği vazifeleri yerine

37 Bazı örnekler için bk. Ebü'l-Mehâsin Yusuf İbn Tağriberdî, *en-Nücumü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*, thk. İbrahim Ali Tarhan, (Kahire: el-Heyetü'l-Mısrıyyetü'l-Âmme li't-Telif ve'n-Neşr, 1971), 15/162, 216, 513.

38 Berkey, *The Transmission of Knowledge*, 47-48; Doris Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture in Cairo: An Introduction* (Kahire: American University in Cairo, 1989), 140-142. Makrîzî de *Hıtât*'ta bu kurumdan cami olarak söz etmiş ve medrese olma vasfından ya da içerisindeki vakıflı derslerden söz etmemiştir (*Hıtât*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/1: 348).

39 Makrîzî, *Hıtât*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/1: 349, dip. 1.

getirmeleri şart koşulmuştur.⁴⁰ Şeyhûniyye hakkında edinilen bilgiler, onun hem sûfiler için kurulmuş bir hankâh hem de şehrin önemli medreselerinden biri olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda Memlûkler dönemi ilim kurumları hakkında değinilmesi gereken bir diğer konu özellikle cami ve medresenin gerek mimari özellikleri gerekse işlevleri bakımından giderek birbirine yakınlaşmasıdır. Dönemin tarih kaynaklarında Mısır ve Şam bölgesinde içerisine bir minber eklenip hatip tayin edilerek cuma namazı kılınan cami hüviyeti kazandırılan medreselerden bahsedilmektedir. Bu kayıtlar genellikle “A medresesinde şu tarihte cuma namazı kılındı ve filan kimse tarafından hutbe okundu” ya da “A medresesine filan kimse tarafından minber eklendi ve orada artık cuma namazı kılınır oldu” şeklindedir.⁴¹ Böylece çok sayıda medrese, hem vakıflara bağlı olarak derslerin sürdürüldüğü ve ulemâya mansıpların tahsis edildiği hem de beş vakit namaz ve cuma namazlarının kılındığı bir ilim kurumu haline gelmiştir.⁴²

Medreseler bu şekilde hem mimari form hem de işlevleri itibariyle camiye yakınlaşırken camiler de medresenin işlevlerini üstlenmeye başlamışlardır. Ele alınan dönemde bazı Kahire camileri, ya henüz kuruluşlarından itibaren ya da sonradan bir vakıf eklenmek suretiyle çeşitli derslere ev sahipliği yapan ve ulemâya mansıplar sunan ilim kurumları haline gelmişlerdir. Bu bağlamda örneğin, Fâtımiler döneminde 380 (980) yılında inşa edilen Hâkim Camii, 702 (1303) yılında meydana gelen depremde hasar görmüş, camiye yeniden inşa ettiren Emîr Baybars el-Çaşnigîr kurduğu vakıfta camide dört fıkıh mezhebi için dersler, hadis, kıraat ve nahiv dersleri ve bir mîâd⁴³ tertip etmiş ve bu dersler için çok sayıda âlime mansıplar tahsis etmiştir.⁴⁴ Bir başka örnek ise 265 (879) yılında Ahmed b. Tolun tarafından inşa ettirilen, zamanla harap olan ve 696 (1296) yılında dönemin Memlûk sultanı el-Melikü'l-Mansûr Hüsameddin Lâçin (696-698/1296-1298) tarafından yeniden inşa ettirilen İbn Tolun Camii'dir.⁴⁵ Yeniden imarı sırasında cami için sultan tarafından bir vakıf kurulmuş ve bu vakıf sayesinde cami, ulemâya çok sayıda mansıp sunan ve çeşitli derslere ev sahipliği yapan şehrin önemli ilim kurumlarından biri haline getirilmiştir. Vakfiyeye göre İbn Tolun Camii'nde dört fıkıh mezhebinin her biri için birer ders, tefsir, hadis, tıp, kıraat ve nahiv dersleri, Kur'an talimi için bir ders ve bir mîad bulunuyordu. Bunlara ek olarak camide bir mektep ve bir de kütüphane inşa edilmişti.⁴⁶

40 Makrîzî, *Hıtat*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/2: 761-762.

41 Bazı örnekler için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah Muhsin et-Türkî, 17/703; 18/322, 345, 361; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr bi-ebnâi'l-umr*, thk. Hasan Habeşi (Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1972), 3/326; Makrîzî, *Hıtat*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/2: 477, 490.

42 Şam bölgesinde bu gelişmenin izini süren bir çalışma için bk. Hatim Mahamid, “Memlûkler Döneminde Suriye'de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler”, çev. Harun Yılmaz, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2011/2), 253-274.

43 “Buluşma yeri ve zamanı” anlamına gelen mîad terimi, Memlûkler döneminde herkesin katılıma açık olan, haftanın belirli günlerinde belirli bir vakitte ve belirli bir mekânda düzenlenen, çoğunlukla bir kitabın takip edildiği vaaz ve nasihat içerikli ders meclislerini ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Midilli, *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii*, s. 121-124.

44 Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 32/59; Makrîzî, *Hıtat*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/1: 114-116.

45 Midilli, *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii*, s. 33-41.

46 *Vakfiyyetü Hüsameddin Lâçin (21 Rebü'lâhir 697)*, Mecmûatü'l-Mahkemeti's-Şer'iyye, Dârü'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, nr. 3/17, 18.

İçerisinde vakıflara bağlı olarak derslerin sürdürüldüğü ve ulemâya mansıplar tahsis edilen camiler bunlarla sınırlı değildir. Amr b. Âs Camii'nde İmam Şâfiî zâviyesi/Haşşâbiyye, Mecdîyye, Sâhibiyye, Kemâliyye, Tâciyye, Alâiyye, Zeyniyye ve Muîniyye olmak üzere sekiz zâviyede vakıflarla desteklenen dersler düzenlenmekteydi.⁴⁷ Ezher Camii'nde fıkıh, hadis, tefsir, kıraat ve nahiv ilimlerinin tedrisinin yapıldığı vakıflı dersler vardı.⁴⁸ Akmer Camii'nde fıkıh ve nahiv dersleri,⁴⁹ Fekkâhîn, Zâfir ve Sâlih Camii'nde nahiv dersleri,⁵⁰ Kal'a,⁵¹ Mardinî,⁵² Aksungur,⁵³ Hatîrî⁵⁴ ve Şeyhû⁵⁵ camilerinde de fıkıh dersleri yapılmaktaydı.

Memlûkler döneminde Kahire'de bulunan ilim kurumlarının tarihi söz konusu olduğunda dikkat çeken önemli gelişmelerden biri de içerisinde aynı anda dört fıkıh mezhebinin her biri için ayrı ayrı derslerin düzenlendiği, bunun yanında hadis, tefsir, usûl-i fıkıh, kıraat, nahiv, belâgât, tıp ve ilmü'l-mikât gibi ilimlerin de eğitiminin yapıldığı çok-dersli ve çok-mansıplı ilim kurumlarının teşekkülüdür. İstisnalar olmakla birlikte Memlûkler döneminden önce medreseler çoğunlukla bir müderris, belirli sayıda muîd ve öğrenciye sahiplerdi.⁵⁶ Örneğin, Zengîler ve Eyyûbîler döneminde Dımaşk'ta inşa edilen medreselerin büyük bir çoğunluğunun tek bir müderrisi vardı. Bunun tek istisnası Hanefîler ve Şâfiîler için ortak inşa edilmiş olan üç medresedir ki, bu medreselere biri Hanefî diğeri Şâfiî olmak üzere iki müderris tayin edilmekteydi.⁵⁷ Eyyûbîler döneminde Kahire'de bulunan medreselerin de çoğu tek bir müderris mansıbına sahiptir. Yalnızca dört medrese birden fazla fıkıh mezhebi için inşa edilmiştir ki, bunların biri Şâfiî-Mâlikî, ikisi Şâfiî-Hanefî ve biri de dört fıkıh mezhebi için Eyyûbîler döneminin sonlarında kurulan Sâlihiyye Medresesi'dir.⁵⁸

47 Sarîmüddin İbrahim b. Muhammed İbn Dokmak, *el-İntisâr li-vâsıtati ikdi'l-emsâr*, nşr. Carl Vollers (Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1992), 4/100-101; Makrîzî, *Hutat*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/1: 36. George Makdisi, bu zâviyelerin birer "hukuk okulu", yani medrese olduğunu ifade etmiştir. Bk. George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 55-56.

48 Makrîzî, *Hutat*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/1: 100-106.

49 Makrîzî, *Hutat*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/1: 156; Safedî, *A'yânü'l-asr*, thk. Ali Ebû Zeyd, 4/198; a.mlf., *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût ve Türkî Mustafa (Beirut: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, 2000), 2/12; 5/176; 7/119; Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, nşr. Hafız Abdülhalim Han (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1979), 2/295.

50 Makrîzî, *Hutat*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/1: 166; Safedî, *A'yânü'l-asr*, thk. Ali Ebû Zeyd, 5/568, 585; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, thk. Muhammed Seyyid Câd el-Hak (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, ts.), 2/283.

51 Makrîzî, *Hutat*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/1: 318.

52 İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-kâmine*, thk. Muhammed Seyyid Câd el-Hak, 5/17; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakât*, nşr. Hafız Abdülhalim Han, 3/97.

53 Makrîzî, *Hutat*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/1: 240.

54 Makrîzî, *Hutat*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/1: 251-253.

55 Makrîzî, *Hutat*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/1: 257-258.

56 Modern literatürde medrese çoğunlukla bir fıkıh mezhebine tahsis edilen ve bu fıkıh mezhebine mensup bir fıkıh müderrisinin bulunduğu bir kurum olarak tasavvur edilmiştir. Örneğin, George Makdisi'ye göre müderris, bir mescid veya medresenin var olan tek kürsüsünü elinde bulunduran hukuk (fıkıh) hocasıdır (George Makdisi, "Onbirinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitimi Müesseseleri". çev. Tuncay Başoğlu. *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 213.

57 Ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, 73-114

58 Ayrıntılı bilgi için bk. Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, 187-375.

Tespit edilebildiği kadarıyla dört fıkıh mezhebinin her biri için ayrı ayrı dersler ve müderrisler bulunan ilk medrese 631 (1234) yılında Bağdat'ta kurulan Müstansırıyye Medresesi'dir. Bu medresede her bir fıkıh mezhebinin dersi için bir müderris, dört müfîd ve altmış iki öğrenci tayin edilmiş olup fıkıh derslerinin yanında hadis, Kur'an, nahiv ve tıp dersleri de bulunmaktaydı. Medrese bünyesinde dârülkur'ân, dârülhadis, bimâristan, mektep ve kütüphaneyi yer almaktaydı.⁵⁹ Kahire'de dört fıkıh mezhebi için dersler vakfedilen ilk ilim kurumu, Müstansırıyye'den yaklaşık on yıl sonra Eyyübî meliki Necmeddin Eyyüb (637-647/1240-1249) tarafından kurulan Sâlihiyye Medresesi'dir.⁶⁰ Memlükler dönemi boyunca dört fıkıh mezhebine tahsis edilen ilim kurumlarının sayısının giderek arttığı görülecektir.

Tablo 1

Memlük Kahiresi'nde dört fıkıh mezhebine tahsis edilen çok-mansıblı ilim kurumları

	Dört fıkıh mezhebinin müderrisleri	Hadis şeyhi	Tefsir şeyhi	Tıp müderrisi	Kıraat ve nahiv müderrisi	Mîâd şeyhi
Sâlihiyye Medresesi (641/1243-4)	+					
Mansûriyye Kûliyesi (684/1285)	+	+	+	+		+
İbn Tolun Camii (697/1298)	+	+	+	+	+	+
Hâkim Camii (703/1303)	+	+			+	+
Nâsiriyye Medresesi (703/1303)	+	+				
Şeyhûniyye Hankâhı (756/1355)	+	+			+	
Sultan Hasan Camii (762/1361)	+	+	+	+	+	+
Zâhiriyye Medresesi (786/1384)	+	+	+		+	
Cemâliyye Medresesi (811/1408)	+	+	+			
Müeyyed Şeyh Camii (823/1420)	+	+	+		+	
Eşrefiyye Camii (826/1424)	+					

59 Korkis Avvâd ve Mustafa Cevad, *el-Medresetü'l-Müstansırıyye* (Londra: Dârü'l-Verrâk, 2008), 71-74; Sâmi es-Sakkâr ve Nebi Bozkurt, "Müstansırıyye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 16 Eylül 2019).

60 Bu medreseye de Memlükler döneminde 730 (1330) yılında Emîr Cemâleddin Akkuş tarafından bir minber ilave edilerek cuma namazı kılınan bir cami hüviyeti kazandırılmıştır (Makrizî, *Hutat*, thk. Eymen Fuad Seyyid, 4/2: 490).

Bu kurumlardan biri olan İbn Tolun Camii'nde fıkıh derslerinin her biri için bir müderris, iki muîd, otuz öğrenci; tefsir dersi için bir müderris, on beş öğrenci; hadis dersi için bir müderris, bir nakîb, on dokuz öğrenci; tıp dersi için bir müderris, on öğrenci, kıraat ve nahiv dersi için bir mütesaddir, Kur'an talimi için bir mülakkın ve mîâd için bir şeyh, bir kârî ve bir münşid tayin edilmiştir. Ayrıca camide zikirde bulunmaları için sûfiler arasından seçilen iki şeyhü's-sübha ve otuz zâkir vazifelendirilmiştir. İmam, hatip, müezzinler ve kârîlerle birlikte camide ulemâya tahsis edilen mansıpların sayısı üç yüzü aşmaktaydı.⁶¹

Sultan Hasan Camii ise Memlûkler döneminde Kahire'de inşa edilen ilim kurumları arasında fizikî boyutlarının büyüklüğü yanında içerdiği derslerin çeşitliliği ve ulemâya sunduğu mansıpların çokluğu ile dikkat çekmektedir. Bu kurum, cami ve medreseyi bir mimarî form ve işlevsel bütünlük içerisinde ortaya koymasıyla öne çıkmakta ve Kahire'deki ilim kurumu tasavvurunu anlayabilmek adına önemli bir örneklik teşkil etmektedir. Yapı cami, dört fıkıh mezhebinin tedrisi için ayrılmış eyvanlar, medreseler, bu medreselere tahsis edilmiş konaklama mekânları ve bânisi için inşa edilmiş bir türbeden oluşmaktadır. Kible yönünde bulunan eyvan Şâfiîlere, batı yönündeki eyvan Hanefîlere, kuzey yönündeki eyvan Mâlikîlere ve güney yönündeki eyvan Hanbelîlere tahsis edilmiştir. Yapının bütünlüğüne dahil olmakla birlikte camide her bir fıkıh mezhebi için ayrılmış müstakil birer medrese bulunmaktaydı ve her mezhebin medresesi kendine ait bir avluya, sebile, mescide, çalışma mekânına ve dört katlı konaklama alanlarına sahipti.⁶²

Sultan Hasan Camii'nin vakfiyesinde dört fıkıh mezhebi için dersler, tefsir, hadis, kıraat, telkînü'l-Kur'an, fıkıh usûlü, nahiv, ilm-i mîkât ve ilm-i hey'et dersleri tertip edilmiştir. Camiye her fıkıh mezhebinin dersi için bir müderris, üç muîd, yüz öğrenci; tefsir dersi için bir müderris, otuz öğrenci; hadis dersi için bir müderris, otuz öğrenci; fıkıh usûlü dersi için bir müderris, yirmi öğrenci; nahiv dersi için bir müderris, on öğrenci; tıp dersi için bir müderris, on öğrenci; ilm-i mîkât ve ilm-i hey'et dersi için bir müderris, altı öğrenci; kıraat müderrisi ve mülakkın tayin edilmiştir. Bunun dışında camide beş müftü, bir şeyhü'l-mîâd, bir mâdih, iki hatip, altı imam, elli bir müezzin, yüz yirmi kârî ve hâzinülkütüb gibi çok sayıda mansıb sahibi bulunmaktaydı. Ayrıca camiye dahil olan mektepte dört müeddib, dört arif ve iki yüz öğrenci görevlendirilmişti. Neticede 506'sı öğrenci olmak üzere 1046 mansıb sahibi cami vakfiyesinden tahsisat almaktaydı.⁶³

İbn Tolun Camii ve Sultan Hasan Camii gibi çeşitli ilimlere dair derslere ev sahipliği yapan ve ulemâya çok sayıda mansıb sunan ilim kurumlarının vâkıflarının çoğunlukla sultanlar ve

61 *Vakfiyyetü Hüsameddin Lâçin (21 Rebü'lâhir 697)*, Mecmûatü'l-Mahkemeti's-Şer'iyeye, Dârü'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, nr. 3/17, 18.

62 Abdallah M. Kahil, *The Sultan Hasan Complex in Cairo 1357-1364* (New York: New York Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 74-85; Engin Beksaç, "Sultan Hasan Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Eylül 2019).

63 Muhammed Muhammed Emin, "Mesârifü evkâfi's-Sultâni'l-Meliki'n-Nâsir Hasan b. Muhammed b. Kalâvün alâ mesâlihi'l-kubbe ve'l-mescidi'l-cami ve'l-medâris ve mektebi's-sebil bi'l-Kâhire", *Tezkiretü'n-nebih fi eyyâmi'l-Mansûr ve benih* (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1976), 3:357-366.

önde gelen emîrler oldukları görülmektedir. Bu tür büyük ilim kurumlarının inşa edilmesi ve sürekliliğinin sağlanması çoğunlukla Memlûk sultanları ve yüksek rütbeli emîrlerin desteği ile mümkün olmaktadır. Bu ilim kurumu modeli ile ilgili vurgulanması gereken önemli konulardan biri, farklı ilimlerin bir müessesede tedris edilmesini mümkün kılan bu modelin, ulemâya dikkate değer bir ilmî çevre sağlamış olduğudur. Zira bu kurumlarda Şâfîî fikhî, Hanefî fikhî, Mâlikî fikhî, Hanbelî fikhî, tefsir, hadis, tıp, kıraat, nahiv ve fikhî usûlü gibi ilimlerin derslerinin müderrisleri, muîdleri ve öğrencileri çoğu zaman aynı zamanı ve aynı mekânı paylaşmaktaydılar. Bu ilim kurumlarındaki müderris ve öğrencilerin birbirleri ile irtibat kurdukları, ilmî müzakerelerde buldukları ve birbirlerinin derslerinden, eserlerinden ve çalışmalarından istifade ettikleri düşünülebilir ve bu oldukça muhtemeldir. Bu bağlamda birden fazla derse ve mansıba sahip olan ilim kurumlarının, âlimlerin birbirleri ile şahsî, ilmî ve meslekî bağlar kurabilmeleri için yeni ve önemli imkânlar sunduklarını söylemek mümkündür. Ancak bu konuda daha sağlıklı yorumlar yapabilmek için ulemânın ilişki ağları ve ilim kurumlarıyla irtibatı üzerine ayrıntılı çalışmaların yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Memlûkler'in sağladığı güvenli ve istikrarlı ortamın yanında ulemâya sunulan geniş imkânlar -ilim kurumları, vakıflarla desteklenen dersler, ilmî ve bürokratik mansıplar, aylık tahsisat vb.- VII. (XII.) yüzyıldan X. (XVI) yüzyılın başlarına kadar İslâm dünyasının doğusundan ve batısından âlimlerin Mısır-Şam coğrafyasına yönelmesinde etkili olmuştur. Birbirinden farklı etnik, kültürel ve ilmî arka plana sahip çok sayıda âlimin bu bölgeye gelmesi ve bir kısmının ilmî faaliyetlerini sürdürmek için buraya yerleşmesi, ilim ve telif tarihi açısından bazı önemli sonuçlar doğurmuştur. İlim kurumları ile donatılan Memlûk şehirlerinde hem âlimlerin hem de telif edilen ve dolaşıma giren eserlerin sayısında büyük bir artış yaşanmış ve bu durum, bu bölgede ilmin/bilginin sınırlarını genişletmiştir. Bu durumun muhatabı olan âlimler, sınırları giderek genişleyen bu bilgi üzerinden kimi zaman belirli alanlarda ihtisaslaşmış kitaplar kimi zaman da son derece hacimli ansiklopedik eserler üretmişlerdir.⁶⁴

Yakın bir zamana kadar Memlûkler döneminde üretilen bilgi ve eserler hakkındaki hâkim görüş, bu eserlerin orijinallikten yoksun olduğu, önceki asırlarda telif edilen bazı eserleri taklit etmenin ya da onlara şerh, hâşiye ve ta'lik⁶⁵ yazmanın ötesine geçemediği ve bu dönemin ilim hayatına bir "taklit ruhu"nun ve donukluğun hâkim olduğu şeklindeydi. Bu görüş, Batı

64 Elias Muhanna, *The World in a Book: Al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition* (Princeton: Princeton University Press, 2018), 19.

65 Bu anlayışta şerh, hâşiye, ta'lik, muhtasar vb. eserlerin peşinen değersiz görüldüğü söylenebilir. Bu eserlerin ilim tarihi açısından önemi hakkında bk. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2011); Eyyüp Said Kaya, "Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Eylül 2019); Güllü Yıldız, *Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın (762/1361) ez-Zehrü'l-Bâsim Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 13-32.

literatüründe olduğu kadar Arapça ve Türkçe literatürde de belirli ölçüde kabul görmüştür.⁶⁶ Ancak son yıllarda Memlûkler döneminde ilimler, telif türleri ve tek tek eserlerin tarihi üzerine yapılan incelikli çalışmalarla birlikte bu görüşün geçerliliğini yitirmeye başladığı görülmektedir. Halit Özkan'ın Memlûkler'in son asrında muhaddislerin sosyal hayatını, ilmi çalışma usullerini ve hadis literatürünü incelediği kitabı⁶⁷ ve Güllü Yıldız'ın Moğultay b. Kılıç'ın siyer şerhi üzerinden şerh-hâşiye literatürünün ilim tarihi açısından önemini ele aldığı doktora tezi⁶⁸ bu anlamda zikredilmesi gereken önemli çalışmalardır. Thomas Bauer'in özellikle dil ilimleri, şiir ve âdâb literatürü üzerine çalışmaları Memlûkler dönemi literatürü hakkındaki hatalı ön kabullerin ve yanlış yorumların sorgulanması konusunda öncü olmuştur.⁶⁹ Elias Muhanna'nın Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-ereb fi'fünûni'l-edeb* adlı eseri üzerine hazırladığı çalışması, hem Memlûkler döneminde âdâb literatürünün dinamik karakterini göstermesi, hem farklı ilimlere dair çok sayıda bilginin nasıl bir araya getirildiğini ve bunların nasıl bir organizasyonla okuyucuya sunulduğunu değerlendirmesi hem de dönemin ilim kurumlarının ve ulemâ hareketliliğinin telif edilen eslere etkilerini tartışması bakımından dikkate değerdir.⁷⁰ Tarih literatüründe ise Fozia Bora'nın İbnü'l-Furât'ın (ö. 807/1405) *Târihü'd-düvel ve'l-mülûk* adlı eseri üzerine yaptığı çalışma, Memlûk tarihçilerinin önceki dönemlere dair zengin kaynaklara nasıl eriştiklerine, bu malzemeyi nasıl bir araya getirdiklerine, onlar arasında ne tür seçimlerde bulduklarına ve bu malzemeyi nasıl sentezlediklerine dair ayrıntılı bir inceleme sunmaktadır.⁷¹ Bu tür çalışmalar, Memlûkler dönemi müelliflerinin mevcut telif türlerini dönüştürdüklerini, eserlerinde yeni tasnif usulleri uyguladıklarını, bazen çok farklı ilimlere dair bilgileri bir araya getiren ansiklopedik eserler üretirken bazen yeni ve belirli alanlarda ihtisaslaşmış eserler ürettiklerini, içerisinde yaşadıkları döneme duyarlı olduklarını ve bütün bunları onların eserleri üzerinden takip edebilenin mümkün olduğunu ortaya koymuştur.

66 Bir örnek için bk. André Clot, *Kölelerin İmparatorluğu: Memlûklerin Mısır'ı*, çev. Turhan Ilgaz (İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2005), 230. Muhammed Mahir Hammâde'nin ifadeleri bu yaklaşımın temsil değeri yüksek bir örneği olması bakımından dikkat çekicidir: "Bu dönemde [Memlûkler dönemi] çok sayıda fakih, muhaddis, tarihçi ve âlim bulunabilir. Ancak bu dönem, örneğin Şâfiî'nin emsali olabilecek tek bir fakih çıkartamamıştır. Bu dönemin fakihleri, geçmiş fakihlerin meşhur kitaplarını şerh etmişler, onlara ta'lik yazmışlar, bu kitaplar üzerinde çalışıp derinleşmişlerdir. Aynı durum hadis ilmi için de geçerlidir. Bu dönemde İbn Hacer el-Askalânî ve Bedreddin Aynî ve benzeri muhaddisler yetişmişse de bunlar Buhârî, Müslim, Tirmizî, İbn Mâce ve diğerlerini taklit edip onların eserlerine şerh yazmanın ötesine geçememişlerdir. Tarih sahasına geldiğimizde de aynı durumla karşılaşırız. Bu dönemde Zehebî, İbn Tağrîberdî, Makrîzî ve Süyûtî gibi büyük tarihçilere rastlamak mümkünse de bunların da tamamı Taberî, İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçileri taklit etmişlerdir. Diğer ilimler için de durum bundan farklı değildir" (Muhammed Mahir Hammâde, *el-Vesâiku ş-siyâsiyye ve'l-idâriyye li'l-asri'l-Memlûki 656-922/1258-1516: Dirâse ve nüsûs* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1983), 8-9).

67 Özkan, *Memlûkler'in Son Asrında Hadis*.

68 Güllü Yıldız, *Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği*.

69 Bauer'in görüşlerinin bir özeti için bk. Thomas Bauer, "Mamluk Literature: Misunderstandings and New Approaches", *Mamluk Studies Review* 9/2 (2005), 105-132.

70 Muhanna, *The World in a Book*.

71 Fozia Bora, *Writing History in the Medieval Islamic World: The Value of Chronicles as Archives* (Londra: I.B: Tauris, 2019).

Memlûkler döneminde ulemâ ve ilim kurumlarının yanı sıra âlimler tarafından üretilen eserler üzerine yapılacak yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmaların ulemâ hareketliliğini, âlimlerin birbirleri ve siyasi güç sahipleri ile kurdukları ilişkileri, onların ilim kurumları ve mansıblarla ilişkilerini ve tüm bunların onların ilmî faaliyetlerine ve eser telif etme süreçlerine etkilerini dikkate alması beklenmektedir.

Teşekkür: Bu makale, 19-20 Eylül 2019 tarihinde düzenlenen “Memlûkler Döneminde İslami İlimler Çalıştayı”nda sunulan tebliğin gözden geçirilmiş halidir. Çalıştayı organize eden İstanbul Üniversitesi İslam Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi’nin müdürü Prof. Dr. Ahmet Hamdi Furat ve Dr. Halil İbrahim Hançabay başta olmak üzere soruları ve eleştirileriyle bu makalenin gelişmesine katkıda bulunan tüm katılımcılara teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abdülâtî, Abdülğani Mahmud. *et-Ta' lîm fi Mısır zemene 'l-Eyyübiyyîn ve 'l-Memâlik*. Kahire: y.y., 1984.
- Ahmed, İbrahim Şerif el-. *Niyâbetü Hama fi 'l-asri 'l-Memlûkî (741-922/1340-1517)*. Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.
- Aka, İsmail. “Timur”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Eylül 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/timur>
- Amitai-Preiss, Reuven. *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhânîd war, 1260-1281*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Ashtor, Eliyahu. *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*. Los Angeles: University of California Press, 1976.
- Âşûr, Said Abdülfettah. *el-Müctema 'ü 'l-Mısırî fi asri selâtinî 'l-Memâlik*. Kahire: Dârü'n-Nahdatî'l-Arabiyye, 1992.
- Âşûr, Said Abdülfettah. *Mısır ve 'ş-Şâm fi asri 'l-Eyyübiyyîn ve 'l-Memâlik*. Kahire: Dârü'n-Nahdatî'l-Arabiyye, 1976.
- Atçıl, Abdurrahman. *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Atmaca, Esra. *Halep'te İlmî Hayat: Memlûkler Döneminde (1250-1517)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Avvâd, Korkis ve Mustafa Cevad. *el-Medresetü 'l-Müstansırıyye*. Londra: Dârü'l-Verrâk, 2008.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Bahri Memlûkler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Ayaz, Fatih Yahya. “Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhâb Savaşı (702/1303)”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007). 1-32.

- Bauer, Thomas. "Mamluk Literature: Misunderstandings and New Approaches". *Mamluk Studies Review* 9/2 (2005), 105-132.
- Behrens-Abouseif, Doris. *Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*. Kahire: American University in Cairo, 1989.
- Beksaç, Engin. "Sultan Hasan Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Eylül 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sultan-hasan-kulliyesi>
- Belevî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-. *Tâcü'l-meḥrik fî tahliyeti ulemâi'l-Meşrik*. thk. el-Hasan b. Muhammed es-Sâih. 2 Cilt. Muhammediyye: İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, ts.
- Berkey, Jonathan. *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*. Princeton: Princeton University Press, 1992.
- Berkey, Jonathan. "Culture and Society during the late Middle Ages". *The Cambridge History of Egypt*. ed. Carl F. Petry. 375-411. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Berkey, Jonathan. *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Berkey, Jonathan. "Mamluk Religious Policy". *Mamluk Studies Review* 13/2 (2009), 7-22.
- Bora, Fozia. *Writing History in the Medieval Islamic World: The Value of Chronicles as Archives*. Londra: I.B. Tauris, 2019.
- Cîde, Ahmed Hâlid. *el-Medâris ve nizâmü'ta'lim fî Bilâdişşâm fi'l-asri'l-Memlûkî*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 2001.
- Clot, André. *Kölelerin İmparatorluğu: Memlûklerin Mısır'ı*. çev. Turhan Ilgaz. İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2005.
- Daisuke, Igarashi. *Land Tenure and Mamluk Waqfs*. Berlin: EB-Verlag, 2014.
- Emin, Muhammed Muhammed. "Mesârifü evkâfi's-Sultânî'l-Meliki'n-Nâsir Hasan b. Muhammed b. Kalâvûn alâ mesâlihi'l-kubbe ve'l-mescidi'l-cami ve'l-medâris ve mektebi's-sebil bi'l-Kâhire". *Tezkiretü'n-nebih fî eyyâmî'l-Mansûr ve benîh*. 3 Cilt. Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1976.
- Escovitz, Joseph H. "The Establishment of Four Chief Judgeships in the Mamlûk Empire". *Journal of the American Oriental Society* 102/3 (1982), 529-31.
- Sakkâr, Sâmî es- ve Nebi Bozkurt. "Müstansiriyye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Eylül 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustansiriyye-medresesi>
- Taravne, Mübarek Mahmut et-. *Niyâbetü Humus fi'l-ahdi'l-Memâlik*. Mute: Mute Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Hammâde, Muhammed Mahir. *el-Vesâiku's-siyâsiyye ve'l-idâriyye li'l-asri'l-Memlûkî 656-922/1258-1516: Dirâse ve nüsûs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1983.
- Hassan, Mona. *Longing for the Lost Caliphate: A Transregional History*. Princeton: Princeton University Press, 2016.
- Humphreys, Stephen. "Egypt in the World System of the later Middle Ages". *The Cambridge History of Egypt*. ed. Carl F. Petry. 445-461. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- İbn Dokmak, Sarîmüddin İbrahim b. Muhammed. *el-İntisâr li-vâsıtatı ikdi'l-emsâr*. nşr. Carl Vollers. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1992.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*. thk. Muhammed Seyyid Câd el-Hak. 5 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, ts.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. *İnbâü'l-gumr bi-ebnâi'l-umr*. thk. Hasan Habeşi. 4 Cilt. Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1972.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. thk. Ali Abdülvâhid Vâfi. 3 Cilt. Kahire: Lecnetü'l-Beyânî'l-Arabî, 1960.

- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *et-Ta'rif bi-İbn Haldûn ve rihletühu garben ve şarken*. thk. Muhammed Tâvit et-Tancî. Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1951.
- İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed. *Tabakâtü's-Şâfiyye*. thk. Hafız Abdülhalim Han. 4 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1978-1980.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah Muhsin et-Türki. 31 Cilt. Cize: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1997.
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Yusuf. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire*. thk. İbrahim Ali Tarhan. 15. Cilt. Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li't-Telif ve'n-Neşr, 1971.
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Yûsuf. *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*. thk. Muhammed Muhammed Emin. 12 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1410/1990.
- Jackson, Sherman. "The Primacy of Domestic Politics: Ibn Bint al-A'azz and the Establishment of Four Chief Judgeship in Mamlûk Egypt". *Journal of the American Oriental Society* 115/1 (1995), 52-65.
- Kahil, Abdallah M. *The Sultan Hasan Complex in Cairo 1357-1364*. New York: New York Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.
- Kaya, Eyyüp Said, "Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Eylül 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhtasar#4-fikih>
- Leiser, Gary. *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisûn 495-647/1101-1249*. Pennsylvania: University of Pennsylvania, Doktora Tezi, 1976.
- Leiser, Gary. "Notes on the Madrasa in Medieval Islamic Society". *The Muslim World* 76/1 (1986), 16-23.
- Luz, Nimrud. *The Mamluks City in the Middle East: History, Culture, and the Urban Landscape*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Mahamid, Hatim. "The Construction of Islamic-Educational Institutions in Mamluk Gaza". *Nebula* 4/4 (2007), 36-40.
- Mahamid, Hatim. "Memlûkler Döneminde Suriye'de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler". çev. Harun Yılmaz. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2011/2), 253-274.
- Makdisi, George. "Onbirinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitim Müesseseleri". çev. Tuncay Başoğlu. *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*. 203-272. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları 2012.
- Makrîzî, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hutati ve'l-âsâr*. thk. Eymen Fuad Seyyid. 1-4/2, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türâsi'l-İslâmî, 2013.
- Makrîzî, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed el-. *el-Mukaffê'l-kebir*. nşr. Muhammed el-Ya'lâvî. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslami, 1427/2006.
- Midilli, Muhammet Enes. *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii (1296-1382)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Muhanna, Elias. *The World in a Book: Al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition*. Princeton: Princeton University Press, 2018.
- Nielsen, Jorgen S. "Sultan al-Zâhir Baybars and the Appointment of Four Chief Qâdis, 663/1265". *Studia Islamica* 60 (1984), 167-176.

- Northrup, Linda S. “The Bahrî Mamlûk Sultanate, 1250-1390”. *The Cambridge History of Egypt*. ed. Carl F. Petry. 242-289. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Nuaymî, Ebû'l-Mefâhîr Abdülkadir b. Muhammed en-. *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. thk. Cafer el-Hasenî. 2 Cilt. Dımaşk: Matbaatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabi, 1948-1951.
- Nüveyrî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdülvehhâb en-. *Nihâyetü'l-ereb fî fûnüni'l-edeb*, thk. İbrahim Şemseddin. 32. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Özgündenli, Osman Gazi. “Moğollar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Eylül 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mogollar>
- Özkan, Halit. *Memlûklerin Son Asrında Hadis: Kahire 1392-1517*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Petry, Carl F. *The Civilian Elite of Cairo in the later Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- Rapoport, Yossef. “Legal Diversity in the Age of Taqlîd: The Four Chief Qâdis under the Mamluks”. *Islamic Law and Society* 10/2 (2003), 210-228.
- Raymond, André. “Cairo’s Area and Population in the Early Fifteenth Century”. *Muqarnas* 2 (1984), 21-31.
- Safedî, Ebû's-Safâ Halil b. İzzeddin es-. *A 'yânü'l-asr ve a 'vânü'n-nasr*. thk. Ali Ebû Zeyd vd. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998.
- Safedî, Ebû's-Safâ Halil b. İzzeddin es-. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût ve Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 2000.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Abdurrahman b. Ebû Bekr es-. *Hüsni'l-muhâdara fî târihi Mısr ve'l-Kahire*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. Kahire: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1967.
- Tedmürî, Ömer Abdüsselam. *Târih ve âsâr: Mesâcid ve medârisu Trablus fî'l-asri'l-Memâlik*. Trablus: Dârü'l-Bilâd, 1974.
- Tücbî, Ebû'l-Kâsım Kâsım b. Yûsuf et-. *Müstefâdü'r-rihle ve'l-iğtirâb*. thk. Abdülhafız Mansur, Kahire: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, ts.
- Ubûdî, Câsim el-. “İşbiliye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/isbiliye>
- Özgündenli, Osman Gazi. “Moğollar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Eylül 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mogollar>
- Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin (21 Rebüülâhir 697)*, Mecmûatü'l-Mahkemeti's-Şer'iyye, Dârü'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, nr. 3/17, 18.
- Yalçın, Mehmet Fatih. *Bahri Memlûkler Döneminde Dımaşk Kâdilkudâtı (1266-1382)*. Konya: Aybil Yayınları, 2016.
- Yıldız, Güllü. *Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın (762/1361) ez-Zehrü'l-Bâsım Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Yılmaz, Harun. “Medrese nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme”. *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 41/20 (2016/1), 33-70.
- Yılmaz, Harun. *Zengi ve Eyyübî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Yılmaz, Harun. “Dımaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 37 (2017). 71-99.
- Yiğit, İsmail. “Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 27-45.
- Yiğit, İsmail. *Memlûkler*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2008.